

PANNONIA RÉGIÓI*

TÓTH ISTVÁN

A Kárpát-medence háromszázezer négyzetkilométeres nagy körívének délnyugati negyede – a majdani Pannonia provincia mintegy 100.000 km²-nyi területe földrajzilag egységes, sem nagy folyók, sem magas hegységek által nem tagolt térség.¹ Mégis, a derékszögben megtörő Duna vonala, a Száva és az Alpok keleti perem-hegyei által alkotott, nagyjából szabályos négyzet alakú területet két élesen elkülönülő régióra osztja egy, a DNy-ÉK irányú elképzelt átló mentén húzódó, az ókorban alig átjárható mocsárvilág: a Kis-Balaton, Nagy-Berek, Balaton, Velencei-tó vonalában.

Az e vonaltól DK-re elterülő területek – a mai Somogy, Tolna, Baranya megyék, illetve a Dráva-Száva-köze keleti fele és a Szerémség – gazdasági és szellemi kapcsolataik sokaságával kapcsolódtak a Balkán déli régiójához, az illyr és makedón világhoz, illetve az ezekkel mindig szimbiózisban élő Kisázsiai félszigethez. Itt éltek azok a harcias illyr törzsek, akikkel a rómaiaknak a legendás Teuta királynő kora² (Kr. e. 230) óta Augustus koráig folyamatosan háborúskodtak.³ Erre a térségre vonatkozott a Sophoklés óta ismert 'pannon' nép⁴ neve, és természetesen ez a régió érintkezett közvetlenül a Balkán thrákok lakta keleti területeivel, az Al-Duna és Fekete tenger vidékével, illetve az erdélyi dák királysággal is.⁵

A későbbi Pannonia provincia ÉK-i háromszöge földrajzi és politikai okok miatt két további régióra oszlott: a nyugati és északi területsávra. A két körzetet a Fertő és a Hanság mocsarai választották el egymástól. A nyugati 80-100 km széles É-D irányú területsáv – közismert fogalommal: a Borostyánkő-út és vidéke – hosszú

* Szerkesztői jegyzet: Jelen tanulmány a szerző 2003-2004-ben írt akadémiai doktori disszertációjának első fejezete. (TÓTH 2004.) A hivatkozásokat kéziratban használt végjegyzet helyett lábjegyzetes formátumba írtuk át, megtartva a Szerző által használt, az *Archaeologiai Értesítő* régebbi jegyzetelési módját, miszerint a cikkek címét nem adjuk meg, csak a szerző nevét és a megjelenés helyét (a periodikát), a könyvek évszámmal rövidített adatait viszont az irodalomjegyzékben feloldjuk.

¹ Összefoglalóan ld.: GRAF 1936. – térképpel. Vö. még: MÓCSY 1962. 521. skk.

² Plin.: *Nat. hist.* XXXIV. 30.

³ MÓCSY 1962. 527. skk.

⁴ KERÉNYI K., *Magyar Nyelv* 28 (1932) 280. skk. és KERÉNYI 1934. 22 (1934) 31. skk.

⁵ MÓCSY 1984. 180. skk.

ideig, talán egészen Claudius császár koráig, a Regnum Noricum része volt.⁶ Ide tartozott a Bécsi medence és a rejtélyes „*deserta*” Boiorum is. E homályos értelmű földrajzi fogalom értelmezését másként kísérelnénk meg megragadni, mint azt az eddigi kutatás tette.⁷ A Kr.u. I. század második felében – tehát a fogalmat használó idősebbik Plinius korában – a boius lakosság tömeges pusztulását nincs semmi okunk feltételezni. A Fertő-tó vidéke azonban, *mint táj* kaphatta meg a '*desertum*' minősítést az Italia, Balkán félsziget, Gallia területeit, tájait ismerő rómaiaktól. A nyelvi, gondolkodási mechanizmusra jó analógiát kínálhat a mai osztrák – tehát a noricum környezet viszonyaiból kiinduló – nyelvhasználat, amely ugyanezt a tájat a '*Puszta*' szóval jelöli meg. A mediterrán ember számára idegenszerű – bizonyos értelemben: el-lenség – táj a vallás világában is jelentkezett: az alább tárgyalandó *Fata*, *Numina* és *Dii Nocturni* az ismeretlenség, kiszámíthatatlanság, a talán délibáb-szerű titokzatos-ság fenyegetését is magukban hordozták.

A Mosonmagyaróvártól a Duna-kanyarig, illetve a Balatontól és Velencei tótól északra fekvő területsáv – egészen a provincia megszervezéséig – periférikus területnek nevezhető. A bizonytalan időpontban és bizonytalan körülmények között ide települő (telepített?) azalus, eraviscus és osus törzsek nyelvi, kulturális identifikációja egyaránt homályos, bizonytalan.⁸

A fentiekben körülhatárolt három régió tehát a következő:

- 1.) **A dél-kelet Dunántúl és a Szerémség**
- 2.) **A Borostyánkő-út vidéke és a Bécsi medence**
- 3.) **Észak-Kelet Pannonia**, azaz a Balaton és a Duna közötti területsáv, illetve a Gorsium - Intercisa vonal.

E három régió története – egészen a markomann háborúk koráig – minden vonatkozásban eltért egymástól, és ezek az eltérések a vallás világában nagyon markánsan kimutathatók. Tekintsük át a legfontosabb sajátosságokat!

1. A dél-kelet Dunántúl és a Szerémség

A terület két ősi útvonal kereszteződési pontján fekszik: itt haladt át a Száva-Al-Duna mentén az Itáliából a Fekete tenger felé tartó út és itt éri el a Duna vonalát az ún. balkáni diagonális út, tehát a Sirmium-Thesszaloniké (Pella) útvonal. E két nagy út bonyolította le a Krisztus születése előtti évszázadok távolsági kereskedelmi forgalmának jelentős részét éppúgy, mint a nagy népmozgásokat: a scordiscus vándorlást, a dák betöréseket, a tauriscus vándorlást. Itt akart Italia ellen felvonulni Kr. e. 64-ben Mithridates pontusi király és itt jutottak domináns helyzetbe a Kr. e. I. század közepe táján a dák-boius, tauriscus összeütközések eredményét kihasználva a

⁶ FITZ 1999. 29.

⁷ FEHÉR-KOVÁCS 2003. 54. skk. (Kovács P.); a tájról: VARGA 2002. 146. skk.

⁸ MÓCSY 1959. 59. skk.; SZABÓ M. 1971. 28. skk. ANREITER 2001. 34. skk. és passim.

pannon törzsek.⁹

A római megszállást megelőző időből a régió vallási életéről viszonylag kevés adatunk van. Ami van, abból világosan látszik, hogy ezen a területen számos archaikus elem őrződött meg, és hogy – mint mindenütt – itt is nagyon különböző eredetű hagyományok keveredtek egymással a Krisztus születését megelőző és követő évszázadban.

Pannonia, vallási régiói

(Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Limes, Aalen-Suttgart 2000. 102. nyomán)

Bizonyos, hogy a régió egyik hatalmi központjának tekinthető szalacsikai opidumban fémöntő központ működött.¹⁰ Ez értelemszerűen azt is jelenti, hogy Sza-

⁹ MÓCSY 1962. 530. skk.; SZABÓ M. 1971. 10. skk.

¹⁰ SZABÓ M. 1971. 31

lacsán kultuszhelye kellett, hogy legyen azoknak az istenségeknek, amelyek ehhez a tevékenységhez kapcsolódtak, mint démiurgoszok, azaz a mesterség(ek) védnökei. Ugyanitt (és a szomszédos Regölyben) pénzverde is működött.¹¹ Ehhez a tevékenységhez nem csak a Hermész-kultusz helyi aspektusa kapcsolódhatott, de a makedón tetradrachmák utánezatain felbukkanó ábrázolások sem lehettek idegenek a helyi lakosság (helyi hatalom) vallásos képzetektől. Ezek közül, – számszerű többsége miatt is – kiemelkedik a ló és lovas ábrázolása. Ezen a képtípuson a ló hasa alatt rendszeresen nap-szimbólumként értelmezett *triszkelészt* látunk, mellette pedig olyan ábrákat (egymással szabályosan összekapcsolt gömböcskéket) amelyeket leginkább csillagkép-szimbólumként foghatunk fel. Ha ez az elképzelésünk helyes, akkor három konstellációt azonosíthatunk: a hét csillagot összekapcsoló szabálytalan hullámvonal a *Hydra*, a két-két gömböcskét párhuzamos vonalakkal összefogó kép a *Gemini*, a V-alakú képlet pedig a *Taurus jelzése* lehet.¹² Amennyiben ez így van, akkor a Hercuniates (?) pénzek hátlapjain az észak-balkáni vallási képzetkörrel azonosíthatjuk, amely a későbbiekben az ún. *thrák lovas*, illetve *Sol invictus Illyricus* („dunai lovasisten”) képein jelenik majd meg.¹³ Minden bizonnyal ehhez a Róma előtti Napisten kultuszhoz kapcsolódott a szalacscai Sol-Luna papnő léte, és gazdag ornatusa is.¹⁴

Ugyancsak Nap-jelképnek látszanak a szárazd-regölyi kincsben nagy számban előforduló küllős kerekék is.¹⁵ E kerekék a velük együtt szereplő, szépen díszített kis arany-csövecskékkel együtt a nyári napfordulón forgó kerékkel gyújtott szent tűz meggyújtása ősi eszközeinek szimbólumai lehettek, s e minőségükben mind a kelta, mind a balkáni thrák-illyr hagyományokhoz egyaránt kapcsolhatók. Az e két elem közé illeszkedő „holdsarlós” és négy maszkkal (négy „fő szél”?) díszített gyöngyök együttesen ugyancsak egy luni-solaris papi/fejedelmi hatalom jelképévé teszi a kincs egészét, és így, az szinkronba hozható, a szalacscai papnő ornatusának értelmezésével.¹⁶

A régió másik hatalmi központjában, a Pécs melletti Jakab-hegyen, illetve a Makár-hegyen az eddigi (igen csekély volumenű) ásatások egyelőre nem mutatták ki kultuszközpont létét. Adatok hiányában, pusztá következtetés alapján is bizonyosak lehetünk benne, hogy itt (pl.: Zsongorkő. Babás szerkövek) illetve a Mecsek és Vülányi hegység további hegyein (Tubes, Misina, Zengő, Szársomlyó) illyr, thrák, kelta kultuszhelyekkel kell számolnunk.

A Kr.e. II. századtól a római korig ível a régióban a vaddisznó (disznó) kultusz emlékeinek sora. A báti hadijelvény (?) kelta kapcsolatai vitathatatlanak látszanak,¹⁷ a szalacscai papnő római paterájának nyelét díszítő vadkan-fej magyaráza-

¹¹ PINK 1939.; SZABÓ M. 1971. 41. sk.

¹² SZABÓ M. 1971. 64-65. kép.

¹³ KAZAROW 1938.; CMRED. Szerkesztői megjegyzés: ld. a témáról bővebben: TÓTH 2004. III. rész 9. fejezet.

¹⁴ THOMAS 1963. 49. skk.

¹⁵ SZABÓ M. 1971. 47-48. kép. Vö.: ALFÖLDI A., *Num.Közl.* 28-29 (1929-30) 20. skk.

¹⁶ THOMAS 1963. 53.

¹⁷ SZABÓ M. 1971. 24. kép irodalommal.

taként a publikáló¹⁸ illyr kapcsolatokat tételezett fel. A disznó kultusz háttérében minden bizonnyal azt az ősi indogermán mitológémet ismerhetjük fel, amely a görög Déméter mítoszokban és kultusz-gyakorlatban áll előttünk a legtisztább formában.¹⁹ A kultusz dél-kelet pannoniai elevenségét két, a régió határterületein felbukkanó, római kori példa bizonyítja: a bölcskei római síraedicula²⁰ falán disznófejet kínáló eraviscus asszony a déméterei halotti áldozat ábrázolásának tekinthető a Kr.u. I. század végén. További egy évszázaddal később pedig Sisciában, a disznóhústól irtózó sémiták egyike (*L. Virilius Pupus*) még szükségesnek látja, hogy hazai istene (Iuppiter Heliopolitanus) oltárára ráírja: *Ne quis in hac ara porcas agi facere velit!* – nyilvánvalóan a helyi szokások számára elfogadhatatlan, „tisztátalan” volta miatt.²¹

Egészen biztosan a római terjeszkedést megelőző időre nyúlik vissza a kocsi-temetkezések hagyománya. Az e temetkezési kocsikon rendszeresen felbukkanó dionysikus hármasság hellenisztikus kori, dél-trákiai kapcsolatait legfrissebben KÁDÁR ZOLTÁN tárta föl, postumus cikkében.²²

Összefoglalva: Pannonia dél-keleti régiójának a római foglalást megelőző időszak vallásosságában a kelta elemekkel is színezett thrák-illyr, balkáni hatások domináltak. Különösen hangsúlyos elemnek látszik az asztrális vallásosság, a Nap-kultusz. Ez az elem még évszázadokkal később is meghatározó tényezője lesz e régió vallási világának. Ősi balkáni hagyományt hordozott az anyaistennő kultuszhoz és a sírok világához kapcsolódó disznó-áldozat, valamint a kocsi-temetkezéseken több ízben is előforduló dionysikus triász. Az itt szereplő kecskelábú Pán figurája majd Pannonia Silvanus-kultuszának ad – másutt nem ismert – egyéni ízt.

2. A Borostyánkő-út vidéke és a Bécsi-medence

Pannonia történetének leghíresebb útvonalát eredeti antik nevében nem tudjuk megnevezni.²³ A „Borostyánkő-út” modernkori elnevezés, amely az út több ezer éven át tartó használatára, az ott forgalmazott különleges árura, „észak aranyára” utal. A Mediterráneumba irányuló borostyánkő-kereskedelem kezdeteit nem ismerjük, de abból a tényből, hogy a görög mítoszok legősibb rétegéhez tartozó Argonauták története már foglalkozik vele, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az Alpok keleti peremhegyei mellett már évezredek óta szállították a Pó (= Eridanus !) torkolatához e különleges árut.²⁴

Különleges árut mondunk, mert a borostyánkő „titkát” (akárcsak Plinius) ma

¹⁸ THOMAS 1963. 62.

¹⁹ KERÉNYI 1977. 160.

²⁰ SZABÓ M. 1971. 68.; ERDÉLYI 1974. 88.

²¹ CIL III 3955.

²² KÁDÁR 2003. 81. skk.

²³ MÓCSY 1962. 659. skk.; ŠAŠEL, J., AV 24 (1973) 901. sk.; TÓTH E., *SomMK* 2 (1975) 275. skk.; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI 1998. 8. skk.

²⁴ Plin., *Nat. hist.* XXXVII. 11.

sem ismerjük: nem tudjuk melyik tulajdonsága volt az, ami miatt mitikus tiszteletben részesült, aranynál, drágakőnél, rabszolgánál nagyobb értéket képviselt. Egyszerű fényűzési cikknél, ékszer-alapanyagánál nyilván sokkal több volt: gyógyító, apotropikus, megtisztító erőt tulajdonítottak neki. Szakrális jelentőségét mutatja a görög és etruszk halott-kultuszban való szerepe, valamint az, hogy kultikus szerepben felbukkan Egyiptomban, Izraelben.²⁵

Nos, mint köztudott a számos Borostyánkő útvonal között legfontosabb éppen a pannoniai volt, amelyen a korai vaskortól fogva a venétek és velük összefonódva a pannonok nagy tömegben szállítottak hol *electrum*-nak, hol *lyncurium*-nak, hol *glaesum*-nak nevezett, hol más neveken említett fosszilis gyantát.²⁶

A borostyánkő elsőrendű szakrális felhasználási területének a halott-kultusz látszik. Mind a nyugat-pannoniai, mind az italiai etruszk sírokból igen nagy mennyiségű borostyán-tárgy, leginkább gyöngy került elő.²⁷ A borostyán-tárgyak sírba helyezésének két oka lehetett. Az *electrum* név arra utal, hogy a kőnek saját fényt, a sír sötéttségét bevilágító képességet tulajdonítottak; emellett a borostyánkő megdörzsölésekor produkált elektromos jelenség – a mozdulatlan, holt tárgyak mozgásba hozása – talán valamiképp a halál mozdulatlanságának megtörését is ígérhette.

Nem lehet kétséges, hogy a nyers borostyán megmunkálása során keletkezett nagy mennyiségű hulladékot nem engedték kárba veszni: az olajjal kevert borostyánforrácsok illatos füstje mindenfajta vallási szertartás (ideértve a halotti máglyák tüzeit is) előszeretettel használt, keresett kelléke lehetett. Talán nem tévedünk nagyon, ha OTTO URBAN sokszor reprodukált térképét a Noricum-pannoniai halomsírok elterjedéséről²⁸ – amely e sírok abszolút koncentrációját mutatja a Borostyánkő-út vonala mentén – úgy értelmezzük, hogy az e sírtípust preferáló lakosság tehetőse rétege akár nagyobb távolságról is ide szállította, és itt temette el halottait, hogy a temetkezéshez a borostyánt mindkét említett értelemben felhasználhassa. (Hasonló jelenségre az egyiptemes vallástörténet számos példát ismer, gondoljunk a szent folyók – pl. Ganges, Nílus – vagy a szent hegycsúcsok, völgykatlanok – Bombay – ilyen szerepére a temetési rituálék topográfiájában.)

Amennyiben ez igaz, akkor valószínű, hogy a Borostyánkő-út önmagában is bizonyos szakralitással bírt, jelentőségét elsősorban ez adta meg. Ez mindenestre megmagyarázni látszik azt a jelenséget, hogy a római korban miért kap oly sokféle formában kultuszt maga az út: a *Triviae* és *Quadriviae*, több lelőhelyről is ismert alakjai mellett a máshonnan nem ismert *Semitatrices*, a *Dii Itinerarii*, *Itunus* és *Ituna*²⁹ mellett az ugyancsak helyi kötődésű *Silvanus Viator* képzetében is. A Borostyánkő-út

²⁵ Plin., uo.; Plut. *De Is. et Os.* 80. ; a kérdéstről átfogóan: Investigations into Amber. Ed.: B. KOSMOWSKA - CERANOWICZ - H. PANER. Gdansk 1999.

²⁶ Plin. *Nat. hist.* XXXVII. 11.; ld. még: LUDWIG 1988. 23. sk.

²⁷ PALLOTTINO 1980. 183.

²⁸ URBAN 1990. 65. skk., a térkép: 71.

²⁹ BORHY L. - SOSZTARITS O., *Savaria* 23/3. (1996-97) 115. skk.; KANDLER, M., *JÓAI* 56 (1985) 143. skk.; TÓTH E., *Alba Regia* 18 (1980) 91. skk., *Soproni Szle* 34 (1980) 160. skk.

eme szakrális jellege bizonyára befolyásolta a Savaria városkapuja előtt felállított különleges mérföldkő helyének kiválasztását a Kr. u. I. században: az újonnan szervezett Pannonia provincia úthálózatának kiindulópontját az ősi, szakrális szerepű útvonalon jelölte ki Claudius császár.³⁰

A borostyánkő illatos füstje igen fontos szerepet játszott az egyiptomi istenek mindennapos kultuszgyakorlatában is. Plutarkhosztól tudjuk³¹, hogy a gyanta füstjének tulajdonított tisztító hatás miatt a mindennapos templomnyitás szertartása mellett, szinte nem volt olyan liturgikus eleme a hellenisztikus egyiptomi rituálénak, amelyhez ne használták volna – akárha adalékképpen – a gyantát. Mármost a Borostyánkő-út egészen a Kr.u. I. század közepéig a *Regnum Noricum* része volt. Azé a *Regnum Noricum*é, amelynek hivatalos állami kultusza az *Isis Noreia* tisztelet volt.³² Ennek fejében egyáltalán nem lehet véletlen, hogy a Borostyánkő-út pannoniai szakaszán ma már három Iseumot ismerünk (Poetovio, Savaria, Scarbantia), és jogosan tételezünk fel egy további Isis-szentélyt Emonában is, illetve, hogy az út déli végállomása Aquileia ugyancsak jelentős központja volt a római kora császárkori Isis-tiszteletnek.³³ Úgy gondoljuk, e kultuszhelyek nem csak azért települtek – valószínűleg jóval a római megszállás előtt – az út mellé, mert az itt szállított, és részben helyben feldolgozott borostyánkő itt kényelmesen elérhető volt, hanem azért is, mert e szakrális alapanyag valamilyen módon magát az útvonalat is megszentelte, és összekapcsolta az egyiptomi istennő tiszteletével.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy az út melletti Isis-szentélyekből különleges dedikációk: Isis-Bubastis,³⁴ Osiris,³⁵ és ritka ábrázolások: Basztet-macska,³⁶ íbisz,³⁷ az egyedi kincs³⁸ képei és más, eredeti egyiptomi tárgyak: az emonai sírküpok³⁹, a carnuntumi⁴⁰ és vindobonai szobrok⁴¹ egyaránt ismeretesek.

A Borostyánkő-út nyomvonala két, élesen eltérő jellegű terület között húzódott. Nyugat felől az Alpok legkeletibb nyúlványai, a Kőszegi hegység kiugró csúcsai (Írottkő, Kalaposkő), a Soproni hegység tömbje, ill. Bécs alatt, a Schneeberg minden előzmény nélkül 2000 méter fölé emelkedő havas csúcsa helyezkednek el. Jelzik: azokon túl, Noricumban már az Alpok járhatatlan világa következik. – Keletről pedig az

³⁰ KISS - SOSZTARITS 1998.

³¹ Plut., *De Is. et Os.* 79-80. magyarul: Iszisz és Oszirisz. Ford. W. SALGÓ Á. Bp. 1986. (*Az ókori irodalom kiskönyvtára.*) 79. sk.

³² ALFÖLDY 1974. 47. skk.; 94. sk.

³³ VIDMAN, SIRIS 599. skk. a scarbantiai Iseumról: GABRIELI 2003. 70.

³⁴ SIRIS 664. = CIL III 4234.

³⁵ GABRIELI 2003. 70.

³⁶ Publikálatlan. Savaria Múzeum kiállítása.

³⁷ *Arch.Ért.* 18 (1898) 174.; BUOCH 1968. 10., 55.

³⁸ HEKLER, A. *Jb.DAI* 24 (1909) 28. skk.; WESSETZKY 1961. 42. skk.

³⁹ KOMORZYNSKI, E., *Situla* 4 (1961) 63.; DAVIES - MACADAM 1957. No. 293.

⁴⁰ CSIR Österreich I, 2 Kat. Nr. 411.

⁴¹ KOMORZYNSKI, E., *Öst. Lehrerzeitung* 8 (1954) 182. skk.; NEUMANN, A.: Vindobona. Wien 1988. 33. sk.; ROGGE 1990. 126. skk.; SATZINGER 1977-78. Kat. – Nr. 3/121. 208. skk. Ehelyütt is köszönöm Fábrián Zoltán Imrének az egyiptológiai irodalommal kapcsolatos segítségét.

egyaránt *Pelso*-nak nevezett⁴² Balaton és Fertő-tó mocsárvilága határolja az út körzetét. A mocsarak az ókor útviszonyai mellett ugyanolyan átjárhatatlan akadályt jelentettek, mint a havasok világa.

Természetesen nem csupán akadályt, hanem halálos veszélyt is. A magas hegyek szellemlényei – a HEDWIG KENNER által leírt „*namenlose Götter*”⁴³ – és a mocsarakban élő *Harpya*-szerű „*pixy*”-k, „*viljá*”-k tűnnek fel a Borostyánkő-út mellett, a „*deserta Boiorum*” pusztájában felbukkanó *Numina*,⁴⁴ vagy *Fata*⁴⁵ megnevezés mögött. Hasonló, az éjjel úton járókat riogató szellemlényeket láthatunk a carnuntumi országúti szentélyben invokált *Dii Nocturni*-ban is.⁴⁶ A Szombathely, Petőfi utcai, nemi szerveket mutogató agyagfigurák,⁴⁷ nyilván azok számára szolgálhattak apotropaikus amulettként, akik a mocsárvilág lidércei és a Fertő-parti pusztá *fata morgana*i között közlekedtek. A túlhangsúlyozott szexus karakterisztikuma Savariában még a római államvallás legfőbb kultuszhelyén is felbukkan: a TÓTH ENDRE által legújabban felismert *Ara Augusti* területén⁴⁸ is ott állt az ityphallikus *Priapus* szobra⁴⁹, talán szentélye is.

De bizonyára az ismeretlen isteni erők ártó hatalma elleni védelmet szolgálták a Birodalom latin nyelvű felében egyedül itt, feliratos kőemlékeken is tisztelt *Sphinx*-ek is⁵⁰. A *Sphinx*-ek alakja – ebben a régióban – a sírplasztikában is, más területeket jóval meghaladó arányban fordul elő.⁵¹

Az Írottó vagy a Kalaposkő kiugró szikláin nyilvánvalóan ideális megfigyelőhelyet nyújtottak a savariai feliratról ismert *Dii Augurales*⁵² jós jeleit kutató papok számára. Az „Ovidius-sírverse”-ként misztifikált verses sírfelirat sem véletlenül itt került elő, – az ismeretlen okból száműzött „*vates*” végső nyughelyét a *Dii Augurales* kultuszhelye közelében jelölték ki eltemetői. – Talán az így feltételezhető Savaria-környéki, savariai jóshellyel állhatott kapcsolatban az a megmagyarázatlan értelmű relief is, amelyen egy kígyóval táncoló papnő ruhátlan alakja látható.⁵³

A Borostyánkő-út – a Krisztus születése körüli időben már – évezredek óta nagy fesztávolságú kereskedelmet lebonyolító, kontinentális főútvonal volt. Megfordultak rajta a helyi venéteken és pannonokon kívül: egyiptomi papok és fóníciai kereskedők, görög és etruszk üzletemberek, noricumai és nyugati kelta szállítók, és ter-

⁴² GRAF 1936. 26. sk.; ANREITER 2001. 248. skk.

⁴³ KENNER, H., *Röm. Österreich* 3 (1975) 127. skk., 4 (1976) 147. skk.; Uő.; *Schild von Steier* 15-16 (1978-79) 109. sk.; vő.: KENNER 1989. 875. skk.

⁴⁴ RIU 22.; vő.: TÓTH I. 1998. 9. sk.

⁴⁵ RIU 2.; vő.: FETTICH N., *RTÉ* 1923-26. 87. skk.

⁴⁶ CIL III 13461-2.

⁴⁷ FETTICH 1922. [1999]

⁴⁸ TÓTH E. 2001. 15.

⁴⁹ FETTICH 1922. [1999.] 5.; STEIND. Kat. - Nr. 83.

⁵⁰ RIU 30, 104.

⁵¹ SZABÓ Á. 2002. 175. skk.

⁵² RIU 1.; ALFÖLDY 1960. 37. skk.; TÓTH I. 1998. 9. skk.

⁵³ STEIND. Kat.- Nr. 186. Bild 153.; vő. KÁDÁR Z., uo. 71.

mészetesen italiaiak, balkániai és Duna-bal parti barbárok egyaránt. Az út, a rajta szállított, különleges áru révén, maga is *szent útvonal* hírében állott, előszeretettel temették itt tumulusok alá halottaikat a környék lakói. Az áru mellett gondolatok áramoltak az úton: ugyanolyan nagy távolságokat átfogva, mint a kereskedés. Italia és a Balkán kultuszai mellett, itt bukkannak fel a legkorábban Egyiptom istenei, de az idegen tájon utazó, a hely szellemeitől nyilvánvalóan rettegő utasok ősi, babonás képzetei is.

Az út nem csupán a római Pannonia vallási világában képviselt meghatározó tényezőt. Évszázadok – évezred – multával is nagy kultuszok vándorlásának helyszíne maradt: a kései középkorban és kora-újkorban itt haladt az a nagyon fontos búcsújáró útvonal, amely a legenda szerint Szűz Mária szentföldi házának, az Adriaparti Trsat-ba, onnan az italiai Ravenna-melletti Loretoba, majd a Fertő-tó parti Lorettomba való áttelepítését követte nyomon.⁵⁴

3. Észak-kelet Pannonia

A későbbi Pannonia tartománynak ez, az Italiától legtávolabb fekvő körzete került legkésőbb római megszállás alá. A régiót nyugatról a Hanság mocsarai, délről a Balaton, Nagy-Berek, Velence-tavi (dinyési) fertő, ill. a Bakony-Vértés őserdői határolták.

A terület római kort is megélő etnikai viszonyai a Kr.e. I. század első felében rögzültek: a boius bevándorlás hatására helyezkedett el az illyr azalus törzs a Balaton-Bakony és Duna közötti szakaszon, míg a Duna-kanyar és Fejér megye területe az illyr elemekkel átszőtt kelta eraviscusok települési területévé vált.⁵⁵ A két eltérő hagyományokat őrző nép ebben a régióban – szemmel láthatóan – jó viszonyt épített ki egymással: kapcsolataik a családi, személyes szférában éppúgy kimutathatók, mint a gazdasági életben (pénzverés) és a hitvilág, temetkezés területén.⁵⁶

A két törzs területén nagyszámú archaikus vallási elem őrződött meg, minden valószínűség szerint azért, mert Pannonia eme – a rómaiak által legkésőbb megszállt területe – tartósan érintkezett a Duna bal partján élő rokon törzsekkel (osusok, anartiusok), amelyekkel együtt hosszabban tudták fenntartani Róma és a Balkán által közvetlenül nem befolyásolt hagyományait. Valószínűleg a terület földrajzi adottságai, nevezetesen a jól faragható travertin mészkő általános jelenléte magyarázza meg, hogy egész Pannoniából csak erről a területről, ismerünk kelta istenalakokat – kőszobrászati megjelenítésben. Szentendréről egy medve-szobor idézi *Artio*-t,⁵⁷ Badacsonylábdiban egy kettős fej a kelta *Ianus*-t,⁵⁸ (újabbban hasonló tárgy ismert *Matrixa*-ból is),⁵⁹ Gorsiumból (másodlagos beépítésből) egy szarvakat viselő ember-alakot

⁵⁴ BÁLINT - BARNA 1994. 33. sk.; TÜSKÉS 1993. 310. sk.

⁵⁵ SZABÓ M. 1971. 28. sk.

⁵⁶ ALFÖLDI A., Bp.Tört. I/1. 156. skk.

⁵⁷ NAGY T., Bp.Tört. I/2 1942. 388.

⁵⁸ SZABÓ M., *ActaArch.Hung.* 17 (1965) 233. skk.; SZABÓ M. 1971. 65. sk.

⁵⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. SZABÓ M. 2002. 87., Vö.: Magyar régészet 175.

Cernunnos ábrázolásaként ismert föl F. PETRES ÉVA.⁶⁰

E sort véljük kiegészíthetőnek a jól ismert ajkai sírkő,⁶¹ sok fejtörést okozó ábrázolásával: az egyik kezében viharlámpást, másikkban fejszét vivő tunicás férfialak, aki egy oltár és három *cista mystica* mellett a kivágandó fa felé lép (a fa mellett egy szarvas áll), a parizsi és Trèves-i fát vágó Esus ábrázolásokat idézi föl.⁶² E terület kelta kőfaragási produktumai között igen fontos helyet foglalnak el a KERÉNYI KÁROLY által „meghatóan ügyetlen”-nek nevezett Diana-ábrázolások;⁶³ mindenk előtt a balatonfőkajári tábla,⁶⁴ amelyen az istennő alakja mellett a – talán *Cernunnos*-ra utaló – szarvas alakja is felbukkan, ugyanúgy, mint az ajkai sírkövön. Ezen a táblán olyan háromszög alakú szimbólumokat találunk, amelyeknek vaskori eredete biztosra vehető, bár jelentésüket nem tudjuk megadni.

Ez a kőfaragási hagyomány a Balaton vidékén még évszázadokig tovább él: a villák építészeti díszítményei: között még a III. században is felbukkannak a kelta ízlést követő trombitaorrú lovak és kidülledt szemű emberi maszkok.⁶⁵ Eme ábrázolások vallásos színezetű apotropaion-voltában aligha van okunk kételkedni.

Az Észak-Pannoniában élő lakosság vallásos fogalmainak kőbe faragása a sír-emlékeken is felbukkan: a Lajtától a Duna-kanyarig fordulnak elő a sírkövek, amelyeken a halott – leggyakrabban a *női halott* – magas támlájú széken (bízvást mondhatjuk: *trónszéken*) ülve indul utolsó útjára. A trónon ülő halott asszonyok jellegzetes ünnepi viseletben, különleges, fátyollal díszített kalapokban, szárnyas fibulával öszszefogott ing-szerű ruhában, gyakran torques-szel a nyakukban várják sorsuk beteljesedését: az alvilági utazás kezdetét.⁶⁶ Bizonyára a menyasszonyi külsőségekhez tartozik a halott öltözéke is, a turbán-szerű fejdísz, a díszes fibula, és főként, a több emléken is felbukkanó lefátyolozottság: a fátyol rejtette menyasszonyt, majd az új vőlegény, – jelen esetben az Alvilág Ura – jogosult leplétől megfosztani, felismerni.⁶⁷

A Persephoné-i gondolat, és annak Kerameikosz-i megjelenítése nyilvánvalóan Görögország felől érkezett, valószínűleg illyr közvetítéssel. Az ún. noricum-pannoniai női viselet⁶⁸ viszont vitathatatlanul nyugati kelta hagyományt követett. Ez pedig annyit jelent, hogy Észak(kelet)-Pannonia sajátos halottkultuszában a klasszikus görög mitológia derivátumai, és a Kelet-alpi (noricumi) kelta hagyományok szerves egységet alkottak.

Az észak-kelet pannoniai I. századi sírkövek legrejtélyesebb darabjai az *azal* és *eraviscus* területre jellemző, NAGY LAJOS által asztrális jelképekként meghatáro-

⁶⁰ F. PETRES É. *Alba Regia* 14 (1975) 225. skk.

⁶¹ SZABÓ M. 1971. 69.; PALÁGYI-TÓTH 1976. 20.; CSIR Ungarn VIII. Nr. 52.

⁶² MACCANA 1993. 29., 33.

⁶³ KERÉNYI K., *EPhK* (1932) 11. sk.; KERÉNYI 1938. 203. skk.

⁶⁴ PALÁGYI-TÓTH 1976. 20.; CSIR Ungarn VIII. Nr. 64.; vö. RIU 1422.

⁶⁵ CSIR Ungarn VIII. p. 141. skk.

⁶⁶ BRELICH 1938. 115. skk.

⁶⁷ KERÉNYI 1977. 152. skk.

⁶⁸ GARBSCH 1965. passim.; vö. hozzá: FITZ J. *Ant.Tan.* 13 (1966) 148. skk.

zott motívumok.⁶⁹ E viszonylag kis területre kiterjedő emlékcsoport karakteresen kötődik az őslakosság civil rétegeihez, így nem látjuk indokoltnak e motívumok más területről, illetve a katonai kőfaragó művesség köréből való, abból történő származtatását.⁷⁰ – Utalni kívánunk viszont arra a tényre, hogy az asztrális vallásosság jelenlétét dél-kelet Pannoniában is ki lehet mutatni [ld. fentebb]; továbbá, hogy a Sopron-Burgstall-i urnák ábrázolásain is szerepel egy olyan jelenet – a szarvasok – amelynek asztrális jelkép értéke van.⁷¹ – Úgy véljük: Pannonia síremlék-plasztikájának korai rétege egy nagyon ősi, vaskori hagyományrendszere épült, amely – bizonyára a római hódítás következményeként – elemekre, motívum-csoportokra töredezve élt tovább, a hódítás után még mintegy egy évszázadig.⁷²

Az Észak-pannoniai térség vallási világának legsajátságosabb megnyilvánulását azonban a Szent Hegyek kultusza jelentette. [A kérdés részletes kifejtését ld. alább, a „*Pannonia ünnepe*” c. fejezetben.⁷³] – Úgy tűnik ebben a régióban töretlenül érte meg a római kort a nyugati kelták hegycsúcs-kultusza, amelyet Caesar és Lucretius műveiből jól ismerünk. Nagyon beszédes az a tény, hogy Noricumban, ahová pl. Carnuntum és környezete a Kr.u. I. sz. közepéig tartozott, milyen általános volt a hegyek kultikus szerepe: a *Regnum Noricum* hivatalos állami kultuszhelyei a Magdalensberg, az Ulrichsberg, a Frauenberg és a többi „heiligen Berge” voltak.⁷⁴ Úgy tűnik, a carnuntumi Pfaffenberg⁷⁵ és az Aquincum melletti Gellérthegy kultusz-központja⁷⁶ e Szent Hegyek sorát gyarapítja, és az azokon gyakorolt kultusz elevenen élt a Kr.u. III. századig, bizonyára tovább is. (A néphagyományban⁷⁷ mindenesetre sokkal tovább: a két hegy névadása, a Szent Iván kultuszhoz való kötődése, az újkort megelőző boszorkányhiedelmek – a Pfaffenberg szomszédjai a Hexenberg és a Hundsberg, a Gellérthegy boszorkánytanyája mellett az „Ördög-árok” köt be a Dunába; a Kelen hegyről még Arany János is pseudo-mitologikus költeményt írt.)

E két *Szent Hegy* mellett, továbbiak létezésében is bizonyosak lehetünk. A pannonhalmi domb – Szent Márton hegye – nyilvánvalóan nem véletlenül viseli még Szent István korában is (és természetesen mind a mai napig) a *Mons Sacer Pannoniae* nevet.⁷⁸ Az ide települő bencések (akár Itáliából, akár Prágából érkeztek is) nyilvánvalóan tudatosan választották ki a monostor helyszínét, nevezték el a pogány hagyományokat őrző hegyet rendjük nagy előkészítőjéről és kombinálták a hely kiválasztását Szent Márton savariai születéshelyével.⁷⁹ Lényegesnek látszik, hogy a mai Pan-

⁶⁹ NAGY L. 1935. passim.

⁷⁰ NAGY M. 1988. 110. sk.

⁷¹ GALLUS 1934. VI. tábla 2., VIII. tábla 2.

⁷² Vö. alább a „*Burgstall öröksége*” c. fejezetben. Szerkesztői megjegyzés: A disszertáció (TÓTH 2004.) e fejezete azóta megjelent: TÓTH 2009.

⁷³ Szerkesztői megjegyzés: Ez a fejezet németül a BÖLCSKE 2004. 377-384 jelent meg. Magyar nyelvű kiadása előkészületben.

⁷⁴ KENNER 1989. 894. skk.

⁷⁵ PISO 2003. passim

⁷⁶ TÓTH E. 2003. 408.

⁷⁷ Általánosságban: IPOLYI 1854. 423. sk.

⁷⁸ Összefoglalóan: Mons Sacer. 996-1996. I-III. köt., ld. különösen: SZÓNYI - TOMKA 1996. 38-45.

⁷⁹ KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI 1998. 224. skk., irodalom: 276.

nonhalma éppen félúton fekszik Carnuntum és Aquincum, azaz a Pfaffenberg és a Gellérthegy között, ideális helyszíne lehetett tehát a boius, azalus és eraviscus törzsi-vallási vezetők rendszeres, ünnepélyes találkozásának.

Nem érdektelen ezzel kapcsolatosan emlékeztetni rá, hogy a római megszállás kezdetén a boius és azalus törzs egy közös katonai praefectus irányítása alatt állott, s e praefectus (egyébként a *cohors I Noricorum equitata* parancsnoka) székhelyét a kutatás Arrabonába⁸⁰ – tehát a mai Pannonhalma közvetlen közelébe – kísérelte meg lokalizálni. Márpedig egy ilyen, a megszállás kezdetén szükségszerűen kényes politikai-igazgatási funkció optimális székhelye – kétségtelenül – egy mindenki által tiszteletben tartott *szent hely* lehetett.

Talán e feladat sajátos volta is közrejátszott abban, hogy azt, éppen egy noricumiakból felállított csapatost parancsnoka, tehát a szent hegyek kultuszgyakorlatával ismerős katonai vezető látta el.⁸¹

A pannonhalmi domb ezer éves építkezései kétségtelenül eltöröltek minden régészeti nyomot, amely erre a szerepre vonatkozott. Ugyanez a helyzet a csupán feltételezhető negyedik szent hegy, az esztergomi Várhegy esetében. Innen semmilyen régészeti bizonyítékot nem ismerünk, amely a sejtésünket megerősíthetné.

Lucundus, azalus *princeps* leányának, *Solva*-nak síremléke⁸² mindenestre amellet szól, hogy Esztergomban, vagy közvetlen közelében volt az azalusok törzsi központja, a Várhegy pedig ugyanolyan földrajzi helyzetben van, mint a carnuntumi és aquincumi szent hegyek, a *civitas* mellett.

A magyar államalapítás idején itt kijelölt királyi és egyházi központ áttétele sen ugyancsak az ókori előzmény létezése mellett látszik szólni, annál is inkább, mivel az eredeti esztergomi érseki egyházmegye teljes területe, a Duna északi (bal) partjára esett, csupán a Várhegy terült el az egykori Pannonia provincia földjén. Az egyházmegyei központ ilyen különös kijelölése kétségtelenül a székhely ősi, *Mons sacer* volta melletti érvként fogható fel.

Összefoglalva:

A későbbi Pannonia provincia északi, észak-keleti terület-sávja a pannoniai vallástörténet legtöbb archaikus elemet megőrző régiójának tekinthető. Az egyedül itt kőbefaragott kelta istenalakok, a sírkultusz egészen ősi előzményekre visszamutató formái, a szent hegyek és az azokhoz köthető ünnepek, rítusok egy – a nyugati kelta és balkáni görög elemeket ötvöző – nagyon sajátos vallási életre engednek következtetni.

⁸⁰ ILS 2737. = CIL IX 5363.; vö.: SZÖNYI - TOMKA uo.

⁸¹ LÓRINCZ 2001. 40.

⁸² RIU 790. ; vö. hozzá: MÓCSY 1959. 54. skk. és MÓCSY 1974. 71. sk.

IRODALOM

ALFÖLDI 1942.

Alföldi, A.: Az eraviszkuszok Buda földjén. In: Bp.Tört. I/1. Budapest 1942.

ALFÖLDY 1960.

Alföldy, G.: Pannoniciani augures. *Ant.Tan.* (1960) 37-52.

ALFÖLDY 1974.

Alföldy, G.: Noricum. London-Boston 1974.

ANREITER 2001.

Anreiter, P.: Die vorrömischen Namen Pannoniens. (*Archaeolingua* Ser. Min. 16.) Budapest 2001.

BÁLINT - BARNA 1994.

Bálint S. – Barna G.: Búcsújáró magyarok. Budapest 1994.

BÖLCSKE 2003.

Bölcske. Römische Inschriften und Funde. (Szerk.: Szabó Á. – Tóth E.) Libelli Archaeologici Ser. Nov. No- II. Budapest 2003.

BRELICH 1938.

Brellich, A.: Aquincum vallási élete. *Laur.Aqu.* I. Budapest 1938, 20-142.

BUOCZ 1968.

Buocz T., Savaria topográfiája. Szombathely 1968.

CIL

Corpus Inscriptionum Latinarum

CMRED

TUDOR, D.: *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum.* Vol. I-II. Leiden 1969-1976.

CSIR

Corpus Signorum Imperii Romani

DAVIES – MACADAM 1957.

Davies, N. de G. - Macadam, M. F. L.: *A Corpus of Inscribed Egyptian Funerary Cones.* I. Plates. Oxford 1957. No. 293.

ERDÉLYI 1974.

Erdélyi, G.: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. *Apollo Könyvtár* 5. Budapest 1974.

FEHÉR-KOVÁCS 2003.

Fehér, B. - Kovács P.: Az ókori Pannonia történetének forrásai. (*Fontes Pannoniae Antiquae*) I. Budapest 2003.

FETTICH 1922. [=1999.]

Fettich, N.: Komikus terracotta-szobrocskák a szombathelyi múzeumban. *Arch.Ért.* 39 (1920-22) Melléklet. = [Újra kiadva: *Lapok Szombathely történetéből* 71. szám 1999. (*Panniculus* Ser.C:116.) Szombathely 1999.]

FITZ 1999.

Fitz, J.: Pannonia születése. *Museion* 1. Budapest 1999.

GABRIELI 2003.

Gabrieli, G.: Soproni ásatások *Ókor* II. évf. 2-3. sz. 69-70.

GALLUS 1934.

Gallus, S.: A soproni Burgstall alakos urnái. - Die Figuralverzieren Urnen vom Sopron-Burgstall. (*Arch.Hung.* 13.) Budapest 1934.

GARBSCH 1965.

Garbsch, J.: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München 1965.

GRAF 1936.

Graf, A.: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. *Diss.Pann.* I: 5. Budapest 1936.

ILS

Dessau, H.: *Inscriptiones Latinae selectae*, I-III. Berlin 1893-1916.

Investigations into Amber. (Ed.: B. KOSMOWSKA - CERANOWICZ - H. PANER) Gdansk 1999.

IPOLYI 1854. (1987.)

Ipolyi A.: *Magyar mythologia*. Pest 1854. (reprint: Bp. 1987.)

KÁDÁR 2003.

Kádár, Z.: La triade Dionisiaca della carrozza di Kozármisleny. In: *PANNONICA* 2003. 81-88.

KAZAROW 1938.;

Kazarow, G. I.: Die Denkmäler des Heraklischen Reiter-Gottes in Bulgarien. (*Diss.Pann.* II: 14.) Budapest 1938

KENNER 1989.

Kenner, H.: Die Götterwelt der Austria Romana. In: ANRW II, 18: 2. 875-972.

KERÉNYI 1938.

Kerényi, K.: Die Göttin Diana im nördlichen Pannonien. *Pannonia* 1 (1938) 203-221

KERÉNYI 1977.

Kerényi, K.: Görög mitológia. Budapest 1977.

KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI 1998.

Kiss, G. - Tóth, E. - Zágórhidi Czigány, B.: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely 1998.

KISS - SOSZTARITS 1998.

Kiss P. - Sosztarits O.: Egy különleges mérföldkő Savariából. *Lapok Szombathely történetéből* 61. szám (*Panniculus* Ser. C: 81.) Szombathely 1998.

LÓRINCZ 2001.

Lőrincz, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften. Wiener Archaeologische Studien Bd. 3. Wien 2001

LUDWIG 1988.

Ludwig, G.: A borostyánkő története. Budapest 1988.

MACCANA 1993.

MacCana, P., Kelta mitológia. Budapest 1993.

Magyar régészet

Magyar régészet az ezredfordulón. (Szerk.: Visy Zs. – Nagy M.) Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Teleki László Alapítvány, Budapest 2003.

MÓCSY 1959.

Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959.

MÓCSY 1962.

Mócsy, A.: Pannonia. In: RE Suppl. 9 (Stuttgart 1962.) 515-776.

MÓCSY 1974.

Mócsy, A.: Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974.

MÓCSY 1984.

Mócsy, A.: A római kor. In: Magyarország története. 1. köt. (Szerk.: SZÉKELY GY. - BARTHA A.) Budapest 1984.

Mons Sacer. 996-1996.

Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. Szerk.: VÁRSZEGI A. Pannonhalma 1996. I-III. köt.

NAGY L. 1935.

Nagy, L.: Asztrális szimbólumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein. *Pannonia* (1935) 19-35.

NAGY M. 1988.

Nagy, M.: Die nordpannonische Gruppe das mit sog. Astralsymbolen verzierten Grabsteine. *Comm.Arch.Hung.* (1988)93-111.

NAGY T. 1942.

Nagy, T.: Vallási élet Aquincumban. In: Bp.Tört. I/2. Budapest 1942, 386-463.

NEUMAN 1988.

Neumann, A.: Vindobona. Wien 1988

PALÁGYI-TÓTH 1976

Palágyi, S. - Tóth, S.: A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum. Veszprém 1976.

PALLOTTINO 1980.

Pallottino, M.: Az etruszok. Gondolat Kiadó, Budapest 1980

PINK 1939.

Pink, K.: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. *Diss.Pann.* II: 15. Budapest 1939.

PISO 2003.

Piso, I.: Das Heiligtum des Juppiter Optimus Maximus auf der Pfaffenberg, Carnuntum. *RliÖ* 41. Sonderband 1. Wien 2003.

Plin., *Nat. hist.*

Idősebb Plinius Természetrájz. Az ásványokról és a művészetekről. XXXIII-XXXVII. Ford.: DARAB Á. - GESZTELYI T. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001.

Plut., *De Is. et Os.* 79-80.

Iszisz és Oszirisz. Ford.: W. SALGÓ Á. Budapest 1986. (*Az ókori irodalom kiskönyvtára*).

RIU

Die Römischen Inschriften Ungarns.

ROGGE 1990.

Rogge, E.: Statuen des Neuen Reiches und der Dritten Zwischenzeit. (*Corpus*

Antiquitatum Aegyptiacarum, Kunsthist. Mus. Wien, Ägyptisch-Orientalische Sammlung, Lief. 6.) Mainz 1990.

SATZINGER 1977-8

Satzinger H.: Die Römer im Wiener Raum. In: Vindobona. Wien 1977-78.

STEIND.

Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (BALLA L. – BUÓCZ, T. B. – KÁDÁR Z. – MÓCSY A. – SZENTLÉLEKY T.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.

SZABÓ Á. 2002.

Szabó Á.: Éléments d'interprétation des autels de Sphinx de Pannonie. In: GYŐRI H. (ed.) *Aegyptus et Pannonia* Budapest 2002. 175-191.

SZABÓ M. 1971.

Szabó, M.: A kelták nyomában Magyarországon. (*Heredita*) Budapest 1971.

SZABÓ M. 2002.

Szabó M.: A kelták. In: A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Budapest 2002. 77-87.

SZŐNYI - TOMKA 1996.

Szőnyi E. - Tomka P.: Pannonhalma környékének története a bencések megjelenéséig. In: *Mons Sacer* 996-1996. I. köt. 1996. 38-45.

THOMAS 1963.

B. Thomas E.: Ornat und Kultgeräte einer Sol- und Lunapriesterin aus Pannonien. *ActaAnt.Hung.* (1963) 49-80.

TÓTH E. 2003.

Tóth E.: Die Iuppiter Teutanus-Altäre. In: *BÖLCSKE* 2003. 385-438.

TÓTH I. 1998.

Tóth I.: Hic numina adsunt. In: *Együtt a Kárpát-medencében*. Szerk. Kiss, M. - Lengvári, I. (A népvándorlaskor fiatal kutatóinak összejevetele.) Pécs 1998. 9-13.

TÓTH I. 2003.

Tóth I.: Das Fest Pannoniens. In: *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*. (Szerk.: Szabó Á. - Tóth E.) *Libelli Archaeologici*. Ser. Nov. No- II. Budapest 2003. 377-384.

TÓTH I. 2004.

Tóth I.: Pannoniai vallástörténet. Akadémiai doktori értekezés. Pécs 2004.

TÓTH I. 2009.

Tóth I.: A Burgstall öröksége. *Soproni Szemle* 63,2(2009)3-22.

TÜSKÉS 1993.

Tüskés G.: Búcsújárás a barokk-kori Magyarországon. Budapest 1993.

URBAN 1990.

Urban, O. H.: Römische Dromosgräber in der Steiermark, im Burgenland und in Niederösterreich. In: K. PALÁGYI S. (szerk.): *Noricum-pannoniai halomsírok - Norisch-pannonische Hügelgräber*. Veszprém 1990.

VARGA 2002.

Varga Z.: Ők élnek Pannoniában. Miskolc 2002.

VIDMAN, SIRIS

Vidman, L.: *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. Bd. 28., Berlin 1969.

WESSETZKY 1961.

Wessetzky, V.: *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*. Leiden 1961.

